

Economische verklaring modellen zijn toegepast op tal van terreinen, inclusief vraagstukken van misdaad en straf. Op het terrein van de georganiseerde misdaad mag het theoretisch perspectief van het illegaal ondernemerschap zich in een grote populariteit verheugen. Daders worden in deze visie beschouwd als gewone naar winst strevende ondernemers, die zich bezighouden met activiteiten die min of meer toevalligerwijze illegaal zijn. In zijn oratie *Georganiseerde misdaad en de zichtbare hand*, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Zware Criminaliteit en Rechtshandhaving aan de Vrije Universiteit Amsterdam, betoogt Kleemans dat het verschil tussen georganiseerde misdaad en legaal zakendoen groot is. Het creëren van vertrouwen en het beteugelen van wantrouwen vormen daardoor een steeds terugkerend probleem. Aan de hand van empirische onderzoeksresultaten op het terrein van transnationale georganiseerde misdaad, instapmechanismen, criminele carrières en manipulatie en geweld licht Kleemans toe dat het handelen van daders veel minder sterk wordt gestuurd door het marktmechanisme (of 'de onzichtbare hand') dan economen veronderstellen. Bij criminele samenwerking onder uitzonderlijke omstandigheden is de zichtbare hand veel belangrijker: de zichtbare hand van sociale relaties en de zichtbare hand van manipulatie en geweld.

Prof. dr. Edward R. Kleemans (1967) is hoogleraar Zware Criminaliteit en Rechtshandhaving aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Vrije Universiteit Amsterdam en hoofd van de Onderzoeksafdeling Criminaliteit, Rechtshandhaving en Sancties (CRS) van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC). Kleemans studeerde in 1991 cum laude af in de Bestuurskunde (Universiteit Twente) en promoveerde in 1996 cum laude op zijn proefschrift *Strategische misdaad-analyse en stedelijke criminaliteit*. Sinds 1996 coördineert hij bij het WODC onder meer de Monitor Georganiseerde Criminaliteit, een doorlopend onderzoeksproject naar de aard van de georganiseerde criminaliteit in Nederland op basis van systematische analyses van grootschalige opsporingsonderzoeken. Zijn onderzoek richt zich op vormen van zware criminaliteit die in georganiseerd verband worden gepleegd: (internationale) drughandel, mensensmokkel, vrouwenhandel, wapenhandel, fraude, witwassen en andere criminele activiteiten. De nadruk van het onderzoek ligt op het fenomeen (daders, netwerken, modus operandi, verwevenheid met de legale samenleving) en de manier waarop vorm wordt gegeven aan preventie en bestrijding van deze verschijnselen.

ISBN 978-90-5931-742-0

9 789059 317420 >

BOOM | LEMMA
UITGEVERS

Edward Kleemans

Georganiseerde misdaad en de zichtbare hand

BOOM | LEMMA

Edward Kleemans

Georganiseerde misdad en de zichtbare hand

BOOM | LEMMA

Georganiseerde misdaad en de zichtbare hand

Georganiseerde misdaad en de zichtbare hand

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Zware Criminaliteit
en Rechtshandhaving aan de Vrije Universiteit Amsterdam op 1 oktober 2010

door

prof. dr. Edward R. Kleemans

Boom Lemma uitgevers

Den Haag

2011

Omslagontwerp: Primo!Studio, Delft
Foto omslag: Siebe Swart/Hollandse Hoogte
Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

© 2011 E.R. Kleemans | Boom Lemma uitgevers

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veeleelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische veeleelvoudingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-90-5931-742-0
NUR 824

www.boomlemma.nl

Inhoud

Inleiding	7
1 Transitcriminaliteit en sociale relaties	13
2 Instapmechanismen in de georganiseerde misdaad	17
3 Criminele carrières en sociale gelegenheidsstructuur	21
4 Sociale relaties, manipulatie en geweld	23
5 Conclusie	25
Noten	27
Literatuur	31

Inleiding

Adam Smith is wereldberoemd geworden door de metafoor van de onzichtbare hand. In zijn boek *The Wealth of Nations* beschrijft hij onder meer het fascinerende fenomeen dat mensen, die enkel en alleen hun eigenbelang nastreven, toch kunnen bijdragen aan de welvaart van allen, zonder dat dit hun uitdrukkelijke bedoeling is: '(...) he intends only his own gain, and he is in this, as in many other cases, led by an invisible hand to promote an end which was no part of his intention'.¹ In het werk van Adam Smith en anderen zien we de uitwerking verschijnen van twee centrale verklaringsprincipes uit de economische wetenschap: het model van de 'homo economicus', de op eigenbelang gerichte rationele actor; en het marktmechanisme, waardoor het handelen van deze rationele actoren wordt gecoördineerd. Populair gezegd stellen economen dat mensen weinig dingen tegen hun zin doen, omdat er sprake is van vrijwillige ruil, en bij elke ruil wegen de baten kennelijk op tegen de kosten. Op deze twee pijlers zijn veel economische analyses gebaseerd.

Economen worden vaak beticht van imperialisme, omdat ze economische verklaringen graag buiten hun eigen vakgebied toepassen. Een van de bekendste voorbeelden daarvan is Nobelprijswinnaar Gary Becker. Hij heeft het economische verklaringsmodel toegepast op de meest uiteenlopende onderwerpen; zelfs op onderwerpen die worden omgeven door een sfeer van romantiek en emotionaliteit, zoals het kiezen van een huwelijkspartner of het krijgen van kinderen.² Vanuit het idee dat kosten en baten invloed hebben op menselijk gedrag, heeft hij bijvoorbeeld inzichtelijk gemaakt waarom oude, rijke mannen relatief vaak trouwen met jonge vrouwen met een minder hoog inkomen. Volgens Becker is dit geen echte liefde, maar een kwestie van kosten en baten.

Becker heeft het economische verklaringsmodel ook toegepast op de onderwerpen misdaad en straf³ en werd daarin gevolgd door andere economen. Het bekendste voorbeeld daarvan op dit moment is Steven Levitt, die met zijn populaire boeken *Freakonomics* en *Superfreakonomics* nog niet de Nobelprijs heeft gewonnen,⁴ maar wel de internationale bestsellerlijsten heeft bereikt. Zo heeft hij berekend dat prostituees in de Verenigde Staten, waar prostitutie illegaal is, met dat werk per uur vier keer zoveel verdienen als met ander werk. Ook blijkt het hebben van een pooier financieel voordeel op te leveren, vooral door de extra klanten die pooiers aanbrengen. De impliciete

boodschap is duidelijk: prostitutie is misschien wel een rationele keuze, en zelfs het hebben van een pooier brengt baten met zich mee, en is misschien ook wel rationeel.⁵

Economen en criminologie

De liefde tussen economen en de criminologie komt echter niet van twee kanten. Ondanks de interesse van economen voor vraagstukken van misdaad en straf,⁶ is de interesse van de criminologie voor economische analyses beduidend minder groot. Dat heeft ook een historische achtergrond. De sociologie en de criminologie hebben diepe wortels in wat Hirschi beschrijft als een soort algemene opstand tegen het rationele keuzeperspectief.⁷ Deze ‘opstand’ aan het eind van de negentiende eeuw richtte zich vooral tegen de ‘homo economicus’. Tegenover deze ‘homo economicus’ werd de ‘homo sociologicus’ in stelling gebracht: de gesocialiseerde, norm-georiënteerde conformist.⁸ Tegenover het uitgangspunt dat mensen keuzes maken, stelde men het uitgangspunt dat mensen in feite weinig te kiezen hebben, omdat hun gedrag sociaal is bepaald: de mens gedraagt zich conform bepaalde gedragsverwachtingen (normen en waarden), die hem worden aangeleerd in socialisatieprocessen. Gedrag is met andere woorden ‘sociaal geleerd gedrag’ en wordt gesanctioneerd door de omgeving. Een belangrijk voorbeeld hiervan zijn de culturele deviantie-theorieën in de criminologie. Verschillen in crimineel gedrag worden hierbij verklaard uit verschillen in normen en waarden, die op hun beurt weer worden gezien als het resultaat van verschillen in sociale omgeving.

Deze twee extreme posities hebben geleid tot een merkwaardige tweedeling in de criminologische literatuur: daders worden ofwel beschouwd als geïsoleerde, rationele individuen, ofwel als volledig bepaald door de groep of subcultuur waarvan zij deel uitmaken.⁹ Dit zien we duidelijk terug bij het fenomeen georganiseerde criminaliteit.

Bureaucratiemodel en illegaal ondernemerschap

In de Verenigde Staten, en ook in Nederland, is de discussie over georganiseerde misdaad lange tijd gedomineerd door het ‘bureaucratiemodel’. Dit model heeft vooral bekendheid gekregen door de openbare verklaringen van spijtoptanten voor Amerikaanse senaatscommissies en het wetenschappelijke werk van de Amerikaanse criminoloog Cressey.¹⁰ In zijn bekende boek *Theft of the Nation* beschrijft Cressey de Italiaans-Amerikaanse maffia als een bureaucratische organisatievorm met een strenge hiërarchie, een duidelijke taakverdeling, een gedragscode en een intern sanctiesysteem. Dit bureaucratiemodel mag zich nog altijd in een grote populariteit verheugen. Niet alleen in de media, maar ook binnen opsporingsinstanties wordt nog herhaaldelijk gesproken en gedacht in termen van piramidaal opgebouwde organisaties, waarbij de

baas instructies geeft aan zijn ‘luitenanten’, die op hun beurt weer verschillende gespecialiseerde divisies aansturen.¹¹

In de Verenigde Staten werd al in de jaren zeventig van de vorige eeuw forse kritiek geleverd op de empirische houdbaarheid van het bureaucratiemodel.¹² Ook werd een alternatief theoretisch perspectief toegepast op georganiseerde misdaad, het perspectief van ‘illegaal ondernemerschap’.¹³ Daders worden in deze visie beschouwd als gewone naar winst strevende ondernemers die zich bezighouden met activiteiten die min of meer toevalligerwijze illegaal zijn. Bij deze activiteiten staan – net als in de legale handel – economische overwegingen en het handig opereren in een bepaalde marktomgeving centraal. Dit perspectief heeft geleid tot verhelderende inzichten in de voedingsbodem van georganiseerde misdaad. Het verbieden van bepaalde goederen en diensten waar wel een maatschappelijke vraag naar bestaat (zoals bijvoorbeeld drugs), heeft als neveneffect dat er winstkansen ontstaan voor ondernemende misdadigers. Ook kunnen EU-heffingen, btw-regelingen en accijnzen resulteren in een ‘prijswig’ met interessante mogelijkheden voor ondernemende fraudeurs.¹⁴

Met de kennis van nu kunnen we constateren dat beide extreme posities hebben geleid tot wetenschappelijke stagnatie. Het ‘debunkten’, het als naïef aan de kaak stellen, van het bureaucratiemodel van Cressey is lange tijd een geliefde academische bezigheid geweest. Maar in empirisch opzicht zat Cressey er met zijn beschrijvingen van ‘La Cosa Nostra’ niet zo heel ver naast. Alleen beschrijft hij slechts een heel beperkt deel van het brede scala aan mogelijke organisatievormen en mogelijke criminele activiteiten die vallen onder de brede koepelterm ‘georganiseerde criminaliteit’.

Aan de andere kant is het boek *Disorganized Crime* van Reuter¹⁵ weer opvallend kritiekloos geaccepteerd. In dit boek beschrijft de econoom Peter Reuter – in navolging van anderen – illegale markten aan de hand van economische theorieën en voorspelt hij dat illegale ondernemingen relatief klein zijn en een korte levensduur hebben, en dat illegale markten eerder door concurrentie dan door collusie worden gekenmerkt. Opvallend is dat Reuter ook slechts een beperkte focus heeft: hij beschrijft geen internationale criminele activiteiten zoals internationale drugshandel of mensensmokkel, maar heel specifieke lokale markten op het gebied van gokken, loterijen en woekerleningen. Het boek wordt echter in velerlei contexten uitbundig geciteerd. Daartegenover staat een venijnige theoretische en empirische kritiek van Liddick,¹⁶ die slechts zelden wordt geciteerd.

Samenwerking onder uitzonderlijke omstandigheden

In deze oratie zal ik de stelling verdedigen dat wetenschappelijke vooruitgang kan worden geboekt door theoretisch afstand te nemen van zowel het ‘ondergesocialiseerde’ perspectief van het illegaal ondernemerschap als het ‘overgesocialiseerde’ perspectief dat oprijst uit het bureaucratie-model, maar ook uit verschillende etnisch en cultureel gekleurde verklaringsmodellen voor georganiseerde criminaliteit. Ik zal betogen dat er niets mis is met het veronderstellen van economische motieven bij het verklaren van criminele activiteiten, maar dat de focus gericht moet blijven op de kern: criminele samenwerking onder uitzonderlijke omstandigheden. Daarbij spelen sociale relaties en sociale netwerken een cruciale rol. De criminele activiteiten waar het om draait, wijken namelijk af van gewone, legale handel, en dat heeft de nodige consequenties. Ik zal dat toelichten met een voorbeeld.

Een drugstransport, bijvoorbeeld een transport van 300 kilo cocaïne, is onderweg van Colombia naar Nederland. De economische logica van zo’n internationaal transport is duidelijk: op straathandelniveau levert dit transport in Europa grofweg 15 miljoen euro op, terwijl de aanschafprijs slechts een fractie daarvan is. De hoge waarde is echter tevens het probleem, want tijdens deze lange reis is er dus een illegale lading met een zeer hoge waarde onderweg in een onzekere en potentieel vijandige wereld. De mechanismen die legaal zakendoen zo gemakkelijk maken, zijn nu immers afwezig: er is geen beurs voor het aankopen of verkopen van handelswaar; je kunt geen contracten sluiten; je kunt niet betalen via het officiële circuit; de lading kun je niet verzekeren en – bij onenigheid – kun je geen beroep doen op officiële arbitrage of rechtspraak. Hoe krijgt de leverancier dan garantie van betaling? Wie draagt het risico bij inbeslagname? Wie garandeert dat transporteurs er niet zelf met de buit vandoor gaan en net doen of de douane de lading in beslag heeft genomen? Wie voorkomt dat er getipt wordt naar opsporingsinstanties of concurrenten? En wie geeft bescherming tegen de gevaren van diefstal en oplichting door andere daders? Het verschil met legaal zakendoen is dus levensgroot en het creëren van vertrouwen en het beteugelen van wantrouwen vormen een steeds terugkerend probleem.¹⁷

Dit komt ook naar voren, als we kijken naar wat er gebeurt als er iets misgaat. Uit de meer dan 120 grootschalige opsporingsonderzoeken die ik de afgelopen jaren samen met collega’s heb geanalyseerd in het kader van de Monitor Georganiseerde Criminaliteit,¹⁸ blijkt dat er regelmatig iets misgaat: aangeschafte boten blijken bij nader inzien ongeschikt voor hun taak of raken door technische mankementen in moeilijkheden; schepen lopen later de haven binnen dan verwacht of zijn alweer vertrokken op het moment dat afhalers ergens in een Europese haven zijn gearriveerd; en soms is het onduidelijk waar de illegale lading is verborgen of lukt het niet om de

smokkelwaar van boord te krijgen. Ook onvoorspelbaarheden aan de kant van afnemers spelen een rol. Afgesproken deals gaan soms op het laatste moment niet door, omdat men ontevreden is over de afleverplaats, de prijs of de kwaliteit van de verdoevende middelen. Ook weigert men soms om (volledig) te betalen vanwege onenigheid over prijs of kwaliteit. En er zijn regelmatig problemen over zoekgeraakte lading.¹⁹

Als lading zoekraakt, komt het vertrouwensprobleem in volle omvang naar voren. Zakendoen in een illegale omgeving is al geen sinecure, want liegen en bedriegen is zeer aantrekkelijk en daders weten dat van elkaar. Maar bij zoekgeraakte lading moet er iemand voor de schade opdraaien en is het voor daders moeilijk om moedwil, misverstand en onvermogen van elkaar te onderscheiden. Verdwijnt bijvoorbeeld een onder een schip bevestigd pakket cocaïne, omdat het niet goed is bevestigd; is er sprake van een inbeslagname; of bedriegen zenders, controleurs of afhalers de boel? Omdat er grote financiële belangen op het spel staan in een grotendeels ongereguleerde wereld, kunnen dit soort problemen snel escaleren en uitmonden in bedreigingen, gijzelingen en geweld.²⁰

Het belang van sociale relaties

Grote financiële belangen en de illegaliteit van de uitgevoerde handelingen zijn dus zeer belangrijke 'handicaps'. Sociale relaties zijn daarom erg belangrijk. Dit is overigens ook al het geval bij gewone economische transacties. In de economische wetenschap en in de sociologie is er steeds meer aandacht voor de essentiële rol van sociale relaties in de economie. Sinds de publicaties van Granovetter, Coleman en Burt²¹ is er een stroom van publicaties op gang gekomen over de invloed van 'sociaal kapitaal' bij economisch handelen. Er wordt sindsdien niet alleen meer gekeken naar 'fysiek kapitaal' (geld en kapitaalgoederen) en 'menselijk kapitaal' (kennis en vaardigheden), maar ook naar de extra mogelijkheden die 'sociaal kapitaal' kan bieden voor het bereiken van bepaalde economische doelen. Deze opkomst van de 'economische sociologie' is zeer relevant voor onderzoek naar illegale activiteiten.

Sociale relaties zijn belangrijk, omdat samenwerking veel gemakkelijker is wanneer mensen elkaar al langer kennen en ook weten dat ze elkaar in de toekomst nog vaker zullen tegenkomen.²² Ze hebben dan informatie over elkaar, hebben wederzijds al in een relatie geïnvesteerd, en ze weten dat handelingen in het nu consequenties hebben voor de toekomst. Er is dus niet alleen sprake van een 'shadow of the past', maar ook van een 'shadow of the future'.²³ Daardoor wordt liegen en bedriegen een stuk minder aantrekkelijk. Ook moeten mensen rekening houden met hun reputatie binnen sociale netwerken, omdat mensen niet alleen met elkaar, maar ook met anderen zijn verbonden.²⁴

Daarom zien we in georganiseerde misdaadzaken heel vaak familie, vrienden en bekenden met elkaar samenwerken, die elkaar weer introduceren bij anderen. Dit biedt daders in de eerste plaats nieuwe mogelijkheden, omdat zij gebruik kunnen maken van andermans hulpbronnen, zoals geld, kennis en contacten. In de tweede plaats biedt het daders een oplossing voor tal van samenwerkingsproblemen in deze ongereguleerde wereld, waarin sluimerend wantrouwen en potentieel bedrog effectieve samenwerking vaak in de weg staan.

Een andere oplossing heeft vooral betrekking op lokale illegale markten.²⁵ Wanneer daders elkaar niet kennen, kunnen zij alleen met elkaar in contact komen als er bepaalde plekken zijn waarvan beide partijen weten dat zij elkaar daar kunnen treffen. Zo ontstaan er vaak letterlijk ‘marktplaatsen’ op locaties waar vragers en aanbieders elkaar kunnen ontmoeten. Zo wordt Amsterdam wel omschreven als een belangrijke ‘fullservice-marktplaats’ voor internationale drugshandelaren.²⁶

Het handelen van daders wordt dus veel eerder gecoördineerd door de zichtbare hand van sociale relaties dan door de onzichtbare hand van het marktmechanisme. Er zijn nu eenmaal geen beurzen of Gouden Gidsen, er zijn alleen maar mensen, die je wel of niet kent, en die je wel of niet vertrouwt. Een fundamenteel aspect van criminele samenwerking is daarom het zoeken en vinden van geschikte mededaders.²⁷ En dit aspect wordt veel te vaak genegeerd in de criminologische literatuur. Aan de hand van vier onderzoeksthema’s zal ik toelichten wat aandacht voor sociale relaties en sociale netwerken kan toevoegen aan onze kennis over georganiseerde misdaad.

1 Transitcriminaliteit en sociale relaties

Toen georganiseerde misdaad eind jaren tachtig, begin jaren negentig van de vorige eeuw onder de publieke aandacht kwam, werd de beeldvorming sterk beïnvloed door ideeën over de structuur van Italiaanse en Amerikaanse maffiaorganisaties en de wijze waarop deze zich manifesteren in de samenleving. Piramidaal opgebouwde misdaadorganisaties zouden op het punt staan om binnen te dringen in economische branches en politieke instituties. Daarbij zouden zij optreden als een soort alternatieve overheid die in bedrijfstakken of regio's twee traditionele overheidstaken overneemt: het geweldsmonopolie en het recht om belasting te heffen (door middel van protectie en afpersing). In de internationale literatuur wordt dit illegaal opereren op legale markten ook wel 'racketeering' genoemd. Dat 'racketeering' geen hersenspinsel is, blijkt wel uit concrete voorbeelden. Zo hadden Italiaanse maffiafamilies daadwerkelijk grip op bepaalde regio's en bepaalde branches, zoals de bouwsector, en roomden zij op deze manier winsten af. Ook in New York waren er verschillende voorbeelden van 'racketeering' in economische sectoren, zoals de havens of de bouwsector, door controle over de vakbonden of cruciale toeleveranciers.²⁸

Transitcriminaliteit

Uit systematisch wetenschappelijk onderzoek bleek echter dat de werkelijkheid van de georganiseerde misdaad in Nederland sterk afweek van deze beeldvorming.²⁹ De winstkansen blijken juist te zitten in grensoverschrijdende, illegale handelingen, zoals de smokkel van mensen, of van illegale waar, zoals drugs, wapens en gestolen auto's, en andere illegale grensoverschrijdende activiteiten, zoals witwassen, ondergronds bankieren of het ontduiken van heffingen en accijnzen. Plegers van georganiseerde misdaad bedrijven dus vooral internationale handel en Nederland functioneert daarbij als productieland, doorvoerland of bestemmingsland. Daarom hebben wij in het kader van de Monitor Georganiseerde Criminaliteit het begrip 'transitcriminaliteit' geïntroduceerd,³⁰ hetgeen een betere beschrijving geeft van de georganiseerde misdaad in Nederland dan 'racketeering'. De positie van Nederland als doorvoerland – met onder meer de Rotterdamse haven, de luchthaven Schiphol en allerlei import- en exportfaciliteiten – biedt ook goede mogelijkheden voor verschillende vormen van transitcriminaliteit. Wat dat betreft kun je als crimineel veel beter in Nederland vertoeven dan in het binnenland van Sicilië of Calabrië.

Het cement van internationale criminele samenwerking wordt gevormd door sociale relaties. Het gaat niet om Colombiaanse kartels die een contract sluiten met de

Klompenmaffia, maar om sociale relaties op microniveau: een Antilliaan of een Nederlander die is getrouwd met een Colombiaanse vrouw, en die op die manier criminele netwerken met elkaar verbindt, die anders gescheiden zouden blijven. Telkens weer zien we dat familie, vrienden en bekenden met elkaar samenwerken en elkaar weer introduceren bij anderen.

Etniciteit en sociale relaties

Dit geeft ook een andere visie op de rol van etniciteit en etnische relaties. Dankzij het bestaan van sociale relaties kunnen bruggen worden geslagen tussen criminele netwerken uit verschillende landen. De sociale verbindingen die bijvoorbeeld door migratie zijn ontstaan tussen Nederland en de herkomstlanden van bepaalde groepen migranten, bieden een vruchtbare voedingsbodem voor internationale drugshandel. Niet alleen Nederland, maar ook deze oorspronglanden zijn immers belangrijke bronlanden of doorvoerlanden van drugs geworden: Marokko is een belangrijk productie-land van cannabis, Turkije is een belangrijk doorvoerland voor heroïne, en Suriname en de (voormalige) Nederlandse Antillen verbinden Nederland met het cocaïne-producerende Zuid-Amerika. Dit is niet alleen van belang voor daders die afkomstig zijn uit deze landen, maar ook voor autochtone Nederlandse daders. Zij profiteren in feite ook van deze sociale banden, bijvoorbeeld voor de import van cannabis, heroïne of cocaïne, of voor de export van synthetische drugs.

Duidelijk is geworden dat het niet zo zinvol is om georganiseerde misdaad langs etnische scheidslijnen in te delen. En dat gebeurt heel vaak. Menig Amerikaans handboek begint met de Italiaans-Amerikaanse maffia om vervolgens systematisch andere etnische groepen te behandelen. En menig wetenschapper heeft zich gespecialiseerd in één bepaalde etnische groep. Deze etnische valkuil verhindert wetenschappelijke vooruitgang.³¹ Wie goed kijkt naar criminele samenwerkingsverbanden, ziet dat de relatie tussen etniciteit en georganiseerde misdaad vergelijkbaar is met de relatie tussen het aantal ouevaarders en het aantal kinderen dat geboren wordt. Op het platteland zijn inderdaad meer ouevaarders dan in de stad, en er worden ook meer kinderen geboren. Maar het is een schijnverband.

Niet etniciteit vormt de basis van criminele samenwerkingsverbanden, maar de sociale relaties die tussen verschillende personen bestaan. Sociale relaties worden wel beïnvloed door etniciteit, maar beperken zich niet tot de eigen etnische groep, zeker niet als daders al langere tijd in Nederland woonachtig zijn. Ook het feit dat transit-criminaliteit is gebaat bij contacten met andere landen en met andere etnische groepen draagt bij aan interetnische samenwerking en ‘etnische integratie’ in de misdaad. In het eerste rapport van de Monitor Georganiseerde Criminaliteit – meer dan tien jaar

geleden – werd dan ook de verwachting uitgesproken dat in de toekomst het beeld van etnisch homogene misdaadgroepen en etnische geslotenheid steeds minder van toepassing zou zijn op de werkelijkheid van de georganiseerde misdaad in Nederland. Uit vervolgonderzoek en uit criminaliteitsbeeldanalyses van het KLPD kan worden opgemaakt dat deze verwachting inderdaad is uitgekomen.³²

2 Instapmechanismen in de georganiseerde misdaad

Hoe komen mensen in de georganiseerde misdaad terecht? Het standaardbeeld van recruitering stelt dat criminele organisaties buitenstaanders recrutereren,³³ die bij gebreken geschiktheid kunnen opklimmen in de hiërarchie. Als je maar goed genoeg je best doet en eerst veel vuile klussen opknapt, dan word je uiteindelijk beloond. Het veronderstelt ook het bestaan van een min of meer stabiele criminele organisatie, terwijl uit onderzoek blijkt dat er veel vaker sprake is van criminele netwerken waarbinnen daders met elkaar in wisselende verbanden kunnen samenwerken.³⁴ Binnen deze criminele netwerken zijn er vaak duidelijke hoofdrolspelers van wie vele andere daders afhankelijk zijn vanwege hun geld, kennis en contacten. Want zonder geld, kennis en contacten begin je weinig. Deze hoofdrolspelers zien we telkens weer terug, in verschillende opsporingsonderzoeken en in verschillende samenwerkingsverbanden.

Maar andere daders kunnen gaandeweg steeds minder afhankelijk worden van deze hoofdrolspelers, doordat zij zelf geld, kennis en contacten vergaren en vervolgens steeds meer eigen criminele activiteiten ontwikkelen.

Sociale relaties en het ‘sociale sneeuwbaaleffect’

Tegenover het standaardbeeld van recruitering kan daarom het fenomeen worden gesteld dat wel kan worden omschreven als het ‘sociale sneeuwbaaleffect’: mensen raken via familie, vrienden en bekenden betrokken bij georganiseerde misdaad, worden gaandeweg steeds minder afhankelijk van de hulpbronnen van anderen (geld, kennis en contacten) en gaan vervolgens hun eigen weg. Bij hun eigen activiteiten betrekken zij ook weer mensen uit hun eigen omgeving en de sneeuwbal rolt verder. Het is het verhaal van partners, vriendinnen, echtgenotes, zoons, dochters, broers, zussen en halfbroers die betrokken raken bij criminele activiteiten. Het is het verhaal van de gesmokkelde Iraniër die uiteindelijk zelf mensen gaat smokkelen. En het is het verhaal van de Nigeriaanse prostituee die carrière maakt in de prostitutie door andere meisjes te werven en te controleren en die uiteindelijk zelf andere prostituees uitbuit.³⁵

Het gaat dus om mensen die keuzes maken, maar daarbij gaat het wel om voorgestructureerde keuzes, en om mogelijkheden die zich niet aan iedereen voordoen. Dat zien we ook bij drie andere instapmechanismen die we tegenkomen, als we starters in de misdaad analyseren.³⁶

Werk- en beroepsgerelateerde relaties

Naast sociale relaties spelen werk- en beroepsgerelateerde relaties een belangrijke rol. Beroepen kunnen op verschillende manieren gelegenheid bieden voor georganiseerde misdaad.³⁷ Allereerst door internationale contacten en reisbewegingen. Contacten met andere landen en andere sociale groepen kunnen iemand in staat stellen om bepaalde mogelijkheden voor (transit)criminaliteit te ontdekken en te effectueren. Voorbeelden hiervan zijn beroepen die met mobiliteit, transport en logistiek te maken hebben. Het is het verhaal van de fruithandelaar die zijn contacten en kennis ook aanwendt voor de import en export van ‘verboden vruchten’; het is het verhaal van het luchtvaartpersoneel dat vandaag in Amsterdam is en morgen in New York, en ook weet hoe de controles op luchthavens zijn te ontwijken; en het is het verhaal van de internationale kledinghandelaar die zich ook bezighoudt met mensensmokkel en ondergronds bankieren.

In de tweede plaats is de individuele bewegings- of handelingsvrijheid van bepaalde beroepsgroepen van belang: de mate van autonomie. Dit verklaart de betrokkenheid van directeurs van (doorgaans) kleine bedrijven, vrije beroepsbeoefenaren, en relatief autonoom handelende personen in grotere organisaties zoals bedrijven en banken. Ook verklaart het de relatieve afwezigheid van beroepsbeoefenaren die in loondienst werken, bij de overheid of in grote organisaties.

Hobby's en nevenactiviteiten

De kansen om in contact te komen met georganiseerde misdaad verschillen dus van persoon tot persoon en van beroep tot beroep. Maar mensen uit verschillende sociale werelden kunnen ook met elkaar in contact komen via hobby's en nevenactiviteiten, een derde instapmechanisme. Lokale cafés, het uitgaansleven, feesten, afterparty's, druggelegenheden, bordelen, schietverenigingen of motorclubs, het zijn allemaal gelegenheden waar mensen van verschillend pluimage elkaar kunnen treffen. Deze ontmoetingsgelegenheden zijn vooral van belang voor het ontstaan van contacten tussen vertegenwoordigers van ‘onderwereld’ en ‘bovenwereld’, die elkaar in het leven van alledag minder snel tegen het lijf lopen. En daarom ook voor het ontstaan van betrokkenheid bij georganiseerde misdaad.

Levensloopgebeurtenissen en financiële tegenslagen

Een laatste instapmechanisme heeft te maken met ‘life events’ of levensloopgebeurtenissen. In de ontwikkelings- en levensloopcriminologie zien we vooral het positieve effect van levensloopgebeurtenissen, zoals het krijgen van een vaste baan, het krijgen

van een vaste relatie of het krijgen van kinderen.³⁸ Problemen als criminaliteit verdwijnen erdoor als sneeuw voor de zon. Maar bij betrokkenheid bij georganiseerde misdaad zien we vooral de negatieve kant van 'life events', vooral bij mannen van middelbare leeftijd: scheiding, ziekte, arbeidsongeschiktheid, werkloosheid, faillissementen; het zijn allemaal momenten waarop mensen ineens tegenslagen krijgen. Ze zitten financieel aan de grond, gaan failliet of zitten diep in de schulden, en maken vervolgens andere afwegingen wanneer gulle geldschietters zich melden of lucratieve illegale mogelijkheden zich voordoen.

Wat deze vier instapmechanismen met elkaar gemeen hebben, is dat de mogelijkheden die zich aan mensen voordoen, voorgestructureerd zijn op een manier die mensen zelf helemaal niet hoeven te beseffen. Mensen maken dus wel keuzes, maar het keuzepalet is voor de een anders dan voor de ander en is aan het begin van de levensloop anders dan verderop in de levensloop.

3 Criminele carrières en sociale gelegenheidsstructuur

Bij criminele carrières is tot nu toe vooral onderzoek gedaan naar jeugdigen en naar ‘kleine’ criminaliteit, die ook vaak vanzelf weer overgaat.³⁹ Het onderzoek hiernaar is uitbundig en heeft de afgelopen decennia ook veel nieuwe kennis opgeleverd over risicofactoren, beschermende factoren en ontwikkelingspaden.

Maar de uitbundigheid van dit onderzoek staat in schril contrast tot de aandacht die wordt besteed aan criminele carrières van mensen die betrokken zijn bij georganiseerde misdaad of organisatiecriminaliteit, fenomenen waarover menigeen zich meer zorgen maakt dan over graffiti of winkeldiefstallen.⁴⁰ De reden van dit gebrek aan aandacht is duidelijk: zware jongens vullen nu eenmaal geen vragenlijsten in en hun witwassers ook niet. Maar dat is een vreemde situatie: dat de maatschappelijk meest relevante fenomenen uit gemakzucht buiten beeld zouden blijven. En ook wetenschappelijk gezien roepen juist deze criminele carrières nieuwe vragen op: hoe raken mensen eigenlijk betrokken? Zijn zij als het ware in de wieg gelegd voor de misdaad of komt het pas later op hun pad? En hoe groeien zij door?

Zij-instromers en late starters

Onderzoek op basis van gegevens uit de Monitor Georganiseerde Criminaliteit heeft al opmerkelijke resultaten opgeleverd over het relatief grote aandeel zij-instromers. Zij-instromers kennen we niet alleen in het onderwijs, maar ook in de georganiseerde misdaad: mensen zonder criminele antecedenten die later in hun leven betrokken raken bij zware misdaad, door de mogelijkheden die zich voordoen. Wie het nieuws een beetje volgt, zal dit beeld ook herkennen. Zware misdaad bestaat uit meer dan alleen Lombroso-types, die geboren lijken te zijn voor de misdaad.

In het traditionele onderzoek naar criminele carrières zijn late starters en zij-instromers vaak de uitzondering die de regel bevestigen.⁴¹ En de regel is: iedereen begint in de puberteit in meer of mindere mate delicten te plegen, maar houdt daar na de puberteit ook weer mee op. En wie doorgaat, is in de regel al vroeg in zijn leven begonnen. En daar is ook vaak iets mis mee. En dat er iets mis is, komt ook al vaak vroeg in het leven tot uiting.⁴²

Sociale gelegenheidsstructuur

Dat veel onderzoek dit beeld bevestigt, komt omdat dat onderzoek vooral is gericht op vormen van misdaad die in principe voor iedereen toegankelijk zijn, zoals eenvoudige vermogenscriminaliteit en geweldsdelicten. Maar bij georganiseerde misdaad ligt dat anders. Hoewel veel vormen van georganiseerde misdaad financieel zeer aantrekkelijk zijn, heeft niet iedereen in gelijke mate toegang, en niet in alle fasen van het leven. Het grote belang van sociale relaties heb ik al genoemd. Zonder toegang tot leveranciers en afnemers en zonder geschikte mededaders kan men in feite weinig beginnen. Dus moet je gebruik maken van bestaande sociale relaties of moet je vertrouwen opbouwen met een onbekende ander. Niet iedereen heeft dergelijke relaties, en het opbouwen van relaties kost tijd. Een tweede aspect is dat veel van deze criminele activiteiten een transnationaal karakter hebben. Veel mensen hebben dergelijke transnationale contacten domweg niet, terwijl anderen die contacten weer in de schoot krijgen geworpen, door persoonlijke achtergronden of door het beroep dat zij uitoefenen. Ten slotte zijn deze activiteiten logistiek gezien ook een stuk complexer dan een winkeldiefstal of een woninginbraak. Dus is het zoeken en vinden van geschikte mededaders een belangrijk punt. Je hebt bijvoorbeeld ook contacten met de legale wereld nodig voor transport, geldhandelingen en afscherming ten aanzien van de opsporing. Dergelijke contacten heeft ook niet iedereen.

Daarom is de sociale gelegenheidsstructuur van daders van groot belang voor het verklaren van betrokkenheid bij georganiseerde misdaad. Sociale relaties die toegang geven tot winstgevende criminele activiteiten, verklaren waarom bepaalde daders 'doorgroeien' naar bepaalde vormen van georganiseerde misdaad (en andere niet) en waarom daders vaak pas op latere leeftijd betrokken raken. Vóór een bepaalde leeftijd missen mensen domweg de benodigde contacten, hoe graag ze ook betrokken zouden willen zijn bij deze winstgevende vormen van misdaad.

Aan de andere kant verklaart de sociale gelegenheidsstructuur ook waarom mensen, zonder noemenswaardige justitiële voorgeschiedenis, op latere leeftijd toch betrokken kunnen raken bij georganiseerde criminaliteit. Dat komt omdat ze pas op die leeftijd de mogelijkheden hebben en aangrijpen. Daarom is georganiseerde misdaad niet een zaak van jeugdigen, maar van dertigers, veertigers, vijftigers en zestigers. Voor georganiseerde misdaad ben je niet snel te oud.

4 Sociale relaties, manipulatie en geweld

In veel economische modellen wordt niet alleen uitgegaan van vrijwillige ruil, maar ook van zakelijke transacties waarbij de kosten en baten kunnen worden teruggebracht tot dezelfde noemer. Ook de liefde tussen oude, rijke mannen en armere, jonge vrouwen meent Becker zo te kunnen verklaren.⁴³ Maar tegenover het beeld van Becker kunnen we de huwelijksfoto plaatsen van de vrouwenhandelaar die in de gevangenis trouwt met een van zijn vermeende slachtoffers. En deze foto staat niet op zichzelf. In de rechtszaal werpen slachtoffers van mensenhandel ook kushandjes toe aan verdachten en plengen zij tranen bij de veroordeling van hun 'vriendjes', die op hetzelfde moment terechtstaan voor mensenhandel.⁴⁴ Iedere slimme advocaat zou betogen: 'Dit moet toch wel echte liefde zijn en toch zeker geen mensenhandel?'

Onvrijwillige ruil

De kern van het delict mensenhandel ligt nu echter juist in de onvrijwillige ruil, die vaak mogelijk wordt gemaakt door het feit dat uitbuiting is ingebed in multiplexe sociale relaties. Het is het verhaal van ouders of verwanten die hun kinderen om economische redenen tot prostitutie dwingen en van mannen die parasiteren op de prostitutieactiviteiten van hun vrouwelijke partners. Het is ook het verhaal van mensenhandelaren die kwetsbare meisjes in een afhankelijkheidsrelatie brengen,⁴⁵ meisjes die verregaand worden gemanipuleerd door een perverse mix van aandacht geven, dagelijkse controle, vernedering, dreiging met geweld of feitelijk geweld. Het fenomeen 'loverboy' is geen bedenkfel van politie en justitie, of van de media, maar beschrijft in feite een basismechanisme van het delict mensenhandel: er wordt van alles uitgeruild, maar het is een ongelijkwaardige ruil en de manipulatie van sociale relaties staat centraal. Daders hebben ook van alles te bieden: grote spierbundels en soms een goed uiterlijk, het verhaal dat het allemaal beter wordt (of in ieder geval minder slecht dan bij een vorig vriendje), en soms ook hele praktische zaken: de reis naar Nederland, een dak boven je hoofd en een prostitutieplek. Maar hoe de relatie ook begint, het einde is bij mensenhandel hetzelfde: vrouwen kunnen uiteindelijk niet weg uit die relatie of uit de situatie waarin ze zijn gemanoeuvreed, of alleen tegen heel hoge kosten.⁴⁶ En daders weten dat. Dit verklaart ook waarom de vrije wil een zeer relatief begrip is binnen deze context, en waarom slachtoffers van mensenhandel soms helemaal niet 'bevrijd' willen worden door politie en justitie. Ook al zijn vrouwen slachtoffer van zwaar geweld, ze zijn soms heel moeizaam tot aangifte te bewegen. En tijdens de rechtszaak worden afgelegde verklaringen vaak weer gewijzigd of ingetrokken (dit vaak tot frustratie van opsporingsambtenaren).

Manipulatie, dreiging en geweld

Met alle respect voor economen moeten we constateren dat zij over deze fenomenen maar weinig zinnigs te melden hebben. Dat komt niet alleen doordat de manipulatie van multiplexe sociale relaties centraal staat, maar ook doordat er een element in de afwegingen van mensen verschijnt waar economen maar moeilijk raad mee weten: angst, dreiging met geweld, feitelijk geweld en het vooruitzicht van een vroege dood van jezelf of van je dierbaren. Met sommige mensen krijg je nu eenmaal liever geen ruzie en de consequenties waar zij mee dreigen – geweld of de dood – zijn maar al te vaak geen irrealistische opties. Het dreigen heeft ook effect, zonder dat de consequenties daadwerkelijk bewaarheid worden. Alleen al het feit dat iemand ieder moment op de stoep kan staan is voldoende. Of het feit dat hij voldoende mensen kent in het verlaten dorpje in Roemenië waar je oude moeder woont.

Dat is toch een groot verschil met de ‘speltheorie’ en de experimenten waarmee claims over menselijk gedrag vaak worden ondersteund. Die experimenten hebben ons veel inzichten opgeleverd over menselijk gedrag in redelijk normale omstandigheden.⁴⁷ Maar wat zegt het over menselijk gedrag in meer uitzonderlijke omstandigheden? Het gaat ook heel vaak om heel brave spelletjes, die brave studenten in laboratoria tegen betaling moeten uitvoeren, onder begeleiding van hun eigen docent. Ik moet het experiment nog zien waarbij studenten wapens krijgen, en die ook mogen gebruiken, of waarbij zij de mogelijkheid krijgen om spelers tot medewerking te dwingen of te straffen door middel van dreiging of daadwerkelijk fysiek geweld. Niet voor niets is een van de bekendste experimenten uit de criminologie, het Stanford Prison Experiment, voortijdig afgeblazen, omdat het experiment te realistisch was en studenten de macht, die zij als bewakers over medestudenten als gevangenen kregen, daadwerkelijk gingen misbruiken.⁴⁸

5 Conclusie

Nu wil ik hier beslist niet het einde aankondigen van de experimentele criminologie, de speltheorie of de economische bestudering van de misdaad. Er gebeuren namelijk ook hele goede dingen. Maar het is wél belangrijk om het werkelijkheidsgehalte van het onderzoek te verhogen. Want wereldvreemde analyses waarbij weer een econoom van achter zijn bureau een model opstelt waarmee hij de optimale omkoopsom voor een douaneambtenaar bij drugssmokkel beweert te kunnen berekenen, brengen ons niet veel verder. Het begint mijns inziens met het serieus nemen van enkele empirische inzichten in het fenomeen georganiseerde misdaad, die vanaf de aanvang van het onderzoek moeten worden meegenomen. Ik noem er hier vier:

1. Het grote belang van sociale relaties bij het uitvoeren van transnationale, illegale handelingen.
2. Het feit dat voorgestructureerde opties minstens zoveel kunnen verklaren als de keuze zelf. Niet iedereen is hetzelfde en bevindt zich in dezelfde positie. Iedereen is consument en iedereen kan een diefstal plegen, maar niet iedereen heeft de opties om betrokken te raken of succesvol te zijn in de georganiseerde misdaad, ook criminelen zelf niet.
3. De aard van de delicten waar het om gaat, maakt dat het geen gewone 'economische' markttransacties zijn. Ik noem hier de handicap van de illegaliteit, de grote financiële belangen en de grote rol die vertrouwen speelt bij het succesvol uitvoeren van deze delicten.
4. Ten slotte: de rol van manipulatie en geweld. Manipuleren, dreigen, liegen en bedriegen lonen en daders weten dat. Maar soms is het een ongelijke strijd. Dat zien we bij het delict mensenhandel, maar dat zien we ook bij samenwerking tussen zware jongens en legale ondernemers. Vanuit economisch perspectief is het gemakkelijk om te verklaren waarom illegale activiteiten aantrekkelijk kunnen zijn voor legale ondernemers. Maar een interessantere vraag is hoe stabiel de samenwerking tussen onderwereld en bovenwereld is, want het venijn zit in sommige gevallen in de staart. Wat start als een wederzijds profijtelijke samenwerking, kan al snel omslaan in een parasitaire relatie, door manipulatie en dreiging met geweld. Want legale ondernemers zijn buitengewoon kwetsbaar voor deze ongebruikelijke bedrijfsmiddelen van misdadigers.

Er is mijns inziens dus niets mis met het veronderstellen van economische motieven bij het verklaren van criminele activiteiten. Er is ook niets mis met de veronderstelling dat mensen keuzes maken. Maar er is wel iets mis met de veronderstelling dat het handelen van mensen in de georganiseerde misdaad wordt gecoördineerd door een

onzichtbare hand. In de kern draait het om criminele samenwerking onder uitzonderlijke omstandigheden. En daarbij is de zichtbare hand veel belangrijker: de zichtbare hand van sociale relaties en de zichtbare hand van manipulatie en geweld.⁴⁹

Ik heb gezegd.

Noten

- 1 En hij voegt toe: 'Nor is it always the worse for society that it was no part of it. By pursuing his own interest he frequently promotes that of the society more effectively than when he really intends to promote it' (Smith 1776; 1976, Vol. 2a: 456). Dit citaat wordt overigens vaak volledig buiten de context gebruikt van de vraagstukken die Smith centraal stelde in zijn boek. Voor een bredere beschouwing over leven en werk van Adam Smith wordt verwezen naar Phillipson (2010).
- 2 Becker (1973).
- 3 Becker (1968).
- 4 Levitt & Dubner (2005; 2009).
- 5 Zie Levitt & Dubner (2009), gebaseerd op een ongepubliceerd manuscript van Levitt & Venkatesh (2007). Dit toont overigens een ander aspect van het economische verklaringmodel. De rationele keuzebenadering heeft grote merites als 'lege' theorie, die een heuristiek biedt voor het verklaren van veel verschillende vormen van gedrag (o.a. Kleemans, 1996; 2001), maar kent ook een 'utopische' component: dat vrije individuen rationele keuzes maken, waardoor uitkomsten 'optimaal' zijn (hoe onrechtvaardig of moreel betwistbaar ook) en dat 'evenwicht' een natuurlijke toestand van systemen is, die door terugkoppelingseffecten vroeg of laat weer wordt bereikt.
- 6 Zie voor overzichten van de internationale literatuur Bushway & Reuter (2008) en de regelmatige economische kronieken van Frank van Tulder in het *Tijdschrift voor Criminologie* (o.a. Van Tulder, 2000; 2010). Zie ook de interessante oraties van Jan van Dijk (1991) en Henk Elffers (2005).
- 7 Hirschi (1986: 106).
- 8 Lindenberg (1990: 728).
- 9 Tremblay (1993).
- 10 Cressey (1969).
- 11 In Nederland is dit overigens steeds minder het geval sinds de publicaties van de onderzoeksgroep Fijnaut (1996; 1998) en de eerste rapportage van de Monitor Georganiseerde Criminaliteit (Kleemans et al., 1998). Zie voor een overzicht: Kleemans (2007).
- 12 Zie o.a. Albin (1971); Ianni & Reuss-Ianni (1972); Smith (1975).
- 13 Zie o.a. Schelling (1965); Reuter (1983); Moore (1987); Haller (1990).
- 14 Zie o.a. Van Duyne et al. (1990); Van Duyne (1995).
- 15 Reuter (1983).
- 16 Liddick (1999).
- 17 Theoretisch gezien bestaan vertrouwensproblemen volgens Coleman (1990) doorgaans uit vier elementen. De 'trustor' schenkt vertrouwen aan de 'trustee'. In de eerste plaats biedt dit de 'trustee' nieuwe mogelijkheden, zowel in positieve als in negatieve zin (honoreren of misbruiken van vertrouwen). In de tweede plaats is de 'trustor' – als de 'trustee' betrouwbaar blijkt te zijn – beter af dan wanneer hij geen vertrouwen zou hebben geschonken, maar ook potentieel slechter af, wanneer de 'trustee' niet betrouwbaar blijkt te zijn. In de derde plaats is er geen sprake van 'real commitment' aan de kant van de 'trustee' om het vertrouwen te honoreren. In de vierde plaats is er sprake van een tijdsverschil ('time lag') tussen het schenken van vertrouwen en de acties van de tegenpartij. Vooral de 'time lag' is bij transnationale misdaad van groot belang, vanwege het feit dat vele partijen – en onvoorziene omstandigheden – gedurende een lange tijdspanne de uitkomst kunnen beïnvloeden.
- 18 De Monitor Georganiseerde Criminaliteit is een doorlopend onderzoek naar de aard van de georganiseerde criminaliteit in Nederland en is primair gebaseerd op systematische analyses van afgeronde strafrechtelijke onderzoeken. Inmiddels zijn 120 grootschalige opsporingsonderzoeken geanalyseerd en zijn drie rapportages aangeboden aan de Tweede

- Kamer (Kleemans et al., 1998; 2002; Van de Bunt & Kleemans, 2007). Inmiddels is de vierde dataverzamingsronde afgerond, waarover in 2012 zal worden gerapporteerd. Ook vinden er verschillende verdiepende onderzoeken plaats op basis van het verzamelde materiaal.
- 19 Kleemans et al. (1998: 93-122).
 - 20 Kleemans et al. (1998: 93-122); Van de Bunt & Kleemans (2007: 57-74).
 - 21 Zie o.a. Granovetter (1985); Coleman (1990); Burt (1992; 2000; 2005); Guillén et al. (2002); Buskens & Raub (2011). Meer specifiek toegepast op georganiseerde criminaliteit: o.a. Kleemans & Van de Bunt (1999); Klerks (2000); Bruinsma & Bernasco (2004); Spapens (2006); Morselli (2005; 2009); Carrington (2011).
 - 22 Zie o.a. Raub (1997); Buskens (1999); Gambetta (2000); Buskens & Raub (2011).
 - 23 In de literatuur wordt ook wel gesproken over de mechanismen 'learning' ('shadow of the past') en 'control' ('shadow of the future'). 'Control' hangt daarbij natuurlijk ook af van de macht die mensen hebben om bepaalde consequenties aan non-coöperatief gedrag te verbinden. Zie voor een overzicht van theorie en empirisch onderzoek op dit gebied: Buskens & Raub (2011).
 - 24 Buskens & Raub (2011) maken daarom niet alleen onderscheid tussen 'learning' en 'control', maar ook tussen twee typen 'embeddedness': 'dyadische embeddedness' (gebaseerd op een relatie tussen twee personen) en 'network embeddedness'. Overigens is al eerder gewezen op eventuele negatieve kanten van sociale inbedding (Kleemans et al., 2002: 52). Sociale inbedding kan namelijk ook gemakkelijk leiden tot roddel, achterklap en karaktermoord. Uit een overzichtsartikel van Burt (2001) blijkt dat mensen oordelen over anderen vaak niet met elkaar bespreken om objectieve informatie over een bepaalde persoon te verkrijgen, maar om elkaar te bevestigen. Daardoor worden positieve of negatieve beelden niet genuanceerd, maar juist versterkt in positieve of in negatieve richting. Netwerken met een hoge dichtheid aan relaties kunnen daarom wantrouwen en negatieve beeldvorming gemakkelijk versterken. Uit onderzoek naar georganiseerde criminaliteit blijkt hoe gemakkelijk wantrouwen in het criminele circuit kan escaleren. Omdat wantrouwen zo'n grote rol speelt in de wereld van de georganiseerde criminaliteit, kan sociale cohesie daarom ook een keerzijde hebben: mensen worden daardoor gemakkelijker als onbetrouwbaar of als verrader aangemerkt.
 - 25 Deze mogelijkheid wordt o.a. besproken door Eck (1993).
 - 26 Zie o.a. Blickman et al. (2003); Huisman et al. (2005); Soudijn & Huisman (2010).
 - 27 Tremblay (1993).
 - 28 Zie o.a. Gambetta (1993); Jacobs (1999); Jacobs & Peters (2003); Paoli (2003).
 - 29 Zie voor een uitgebreid overzicht, inclusief literatuurverwijzingen: Fijnaut et al. (1996); Kleemans (2007).
 - 30 Kleemans et al. (2002: 139-157).
 - 31 Deze etnische valkuil heeft minstens drie verschijningsvormen (Soudijn & Kleemans, 2009). Ten eerste, generalisaties over de structuur van criminele organisaties, vaak gerelateerd aan beweringen over relaties met piramideachtige organisatievormen in de landen van herkomst, zoals de Siciliaanse maffia, Chinese triades, Japanse yakuza en Russische 'vory v zakone'. Ten tweede, het overdrijven van etnische homogeniteit en etnische geslotenheid en het negeren van etnische heterogeniteit en inter-etnische samenwerking. Ten derde, ideeën over 'etnische specialisatie', waarbij bepaalde etnische groepen zeer sterk worden geassocieerd met specifieke criminele activiteiten.
 - 32 Zie o.a. DNRI (2004); Kleemans (2007); KLPD (2008).
 - 33 Overigens komt bewuste recruitering wel degelijk voor. Zie voor meer informatie: Kleemans & De Poot (2008).
 - 34 Zie voor een overzicht o.a. Kleemans et al. (1998; 2002); Morselli (2009); Carrington (2011).
 - 35 Succesvolle criminele samenwerkingsverbanden creëren ook hun eigen opvolgers en afsplitsingen. Een voorbeeld hiervan is de opkomst van de productie van synthetische drugs in Nederland (o.a. Spapens, 2006). Zo blijkt bijvoorbeeld uit onderzoek in economische sectoren het belang van bestaande, vergelijkbare ondernemingen voor het ontstaan van nieuwe ondernemingen (o.a. Sörenson & Audia, 2000). Persoonlijke

- contacten en geografische nabijheid bieden immers mogelijkheden om de noodzakelijke kennis te vergaren, om sociale relaties te ontwikkelen en om vertrouwen te krijgen in het starten van een nieuwe onderneming. Het zou interessant zijn om na te gaan of deze ‘Silicon Valley’-hypothese ook van toepassing is op de opkomst van bijvoorbeeld de productie van synthetische drugs in Nederland.
- 36 Zie voor meer informatie: Kleemans & De Poot (2008). Deze analyses zijn gebaseerd op de criminele carrières van daders uit de 80 grootschalige opsporingsonderzoeken uit de eerste twee rondes van de Monitor Georganiseerde Criminaliteit. Zie ook: Van Koppen et al. (2010).
- 37 Zie voor meer informatie: Kleemans & Van de Bunt (2008).
- 38 Zie voor een overzicht: Laub & Sampson (2003); Laub et al. (2006).
- 39 Zie onder meer: Piquero et al. (2003); Farrington (2005); Laub et al. (2006).
- 40 Zie onder meer: Bovenkerk (2000; 2010); Weisburd & Waring (2001); Morselli (2005); Steffensmeier & Ulmer (2005); Dorn et al. (2005); Shover & Hochstetler (2006).
- 41 Zie voor meer informatie: Kleemans & De Poot (2008); Van Koppen et al. (2010).
- 42 Zie voor meer informatie: Moffitt (1993; 2006).
- 43 Becker (1973).
- 44 Zie voor een overzicht van de literatuur en recente empirische inzichten: Lehti & Aromaa (2006); Kleemans (2009); BNRM (2010); Verhoeven et al. (2011).
- 45 Deze afhankelijkheidsrelatie kan overigens ook uit een (geveinsde) liefdesrelatie bestaan.
- 46 In dit verband kan ook een parallel worden getrokken tussen mensenhandel en huiselijk geweld. Zie o.a. Helfferich et al. (2011).
- 47 Zie voor een overzicht o.a. Van der Laan et al. (2007).
- 48 Zie o.a. Haney et al. (1973a; 1973b); Zimbardo (2007).
- 49 De uitgesproken rede werd afgesloten met een dankwoord.

Literatuur

- Abadinsky, H. (2002). *Organized Crime*. New York: Wadsworth Publishing.
- Adler, P.A. (1985). *Wheeling and Dealing. An Ethnography of an Upper-level Drug Dealing and Smuggling Community*. New York: Colombia University Press.
- Albini, J.L. (1971). *The American Mafia: Genesis of a Legend*. New York: Appleton.
- Aronowitz, A.A., D.C.G. Laagland, & G. Paulides (1996). *Value-Added Tax Fraud in the European Union*. Amsterdam / New York: Kugler Publications / WODC.
- Becker, G. (1968). 'Crime and punishment: An economic approach'. *Journal of Political Economy* 76: 169-217.
- Becker, G. (1973). 'A theory of marriage: Part I'. *The Journal of Political Economy* 81(4): 813-846.
- Beken, T. Vander (2011). 'Kwetsbaarheden voor georganiseerde criminaliteit; een voor preventie bruikbaar concept?' *Justitiële verkenningen* 37(2): 121-133.
- Blickman, T., D.J. Korf, D. Siegel, & D. Zaitch (2003). *Synthetic Drugs Trafficking in Amsterdam*. Amsterdam / Turin: TNI / Gruppo Abele.
- Block, A.A. (1979). 'The snowman cometh: Coke in progressive New York'. *Criminology* 17(1): 75-99.
- Block, A.A., & W.J. Chambliss (1981). *Organizing Crime*. New York: Elsevier.
- Bovenkerk, F. (1998). 'Organized crime and ethnic minorities: Is there a link?' *Transnational Organized Crime* 4(3&4): 109-126.
- Bovenkerk, F. (2000). "'Wanted: Mafia boss" – Essay on the personology of organized crime'. *Crime, Law and Social Change* 33(5): 225-242.
- Bovenkerk, F. (2010). *Uittreden. Over het verlaten van criminele organisaties*. Oratie Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: Vossiuspers UvA.
- Bovenkerk, F., & W. Hogewind (2003). *Hennepteelt in Nederland: Het probleem van de criminaliteit en haar bestrijding*. Zeist: Uitgeverij Kerckebosch.
- Bovenkerk, F., & Y. Yesilgöz (1998). *De maffia van Turkije*. Amsterdam: Meulenhoff / Kritik.
- Bovenkerk, F., D. Siegel, & D. Zaitch (2003). 'Organized crime and ethnic reputation manipulation'. *Crime, Law and Social Change* 39(1): 23-28.
- Bovenkerk, F., M. van San, M. Boone, T. Boekhout van Solinge, & D.J. Korf (2004). *'Loverboys' of modern pooierschap in Amsterdam*. Utrecht: Willem Pompe Instituut voor Strafrechtswetenschappen.
- Bruinsma, G., & W. Bernasco (2004). 'Criminal groups and transnational illegal markets: A more detailed examination on the basis of social network theory'. *Crime, Law and Social Change* 41(1): 79-94.

- Bruinsma, M.Y., & J.A. Moors (2005). *Illegale vuurwapens: Gebruik, bezit en handel in Nederland*. Tilburg: IVA.
- Bullock, K., R.V. Clarke, & G. Laycock (eds.) (2010). *Situational Prevention of Organised Crimes*. Cullompton: Willan Publishing.
- Bunt, H.G. van de, & E.R. Kleemans (2004). 'Transnational organized crime. New directions for empirical research and public policy'. In *Punishment, Places, and Perpetrators: Developments in Criminology and Criminal Justice Research*, edited by G. Bruinsma, H. Elffers & J. de Keijser (pp. 198-211). Cullompton: Willan Publishing.
- Bunt, H.G. van de, & E.R. Kleemans (2007) (m.m.v. C.J. de Poot, R.J. Bokhorst, M. Huikeshoven, R.F. Kouwenberg, M. van Nassou & R. Staring). *Georganiseerde criminaliteit in Nederland. Derde rapportage op basis van de Monitor Georganiseerde Criminaliteit*. Den Haag: WODC / Boom Juridische uitgevers.
- Bunt, H.G. van de, D. Kunst, & D. Siegel (2003). *XTC over de grens: Een studie naar XTC-koeriers en kleine smokkelaars*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Bunt, H.G. van de, & C. van der Schoot (eds.) (2003). *Prevention of Organised Crime: A Situational Approach*. The Hague / Cullompton: Boom Juridische uitgevers / Willan Publishing.
- Bureau Nationaal Rapporteur Mensenhandel (BNRM) (2002). *Mensenhandel: Eerste rapportage van de Nationaal Rapporteur*. Den Haag: BNRM.
- Bureau Nationaal Rapporteur Mensenhandel (BNRM) (2010). *Mensenhandel – 10 jaar Nationaal Rapporteur Mensenhandel in Nederland. Achtste rapportage van de Nationaal Rapporteur*. Den Haag: BNRM.
- Burt, R.S. (1992). *Structural Holes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Burt, R.S. (2000). 'The network structure of social capital'. In *Research in Organizational Behavior*, edited by R.I. Sutton & M. Staw (pp. 345-423). Greenwich, CT: JAI Press.
- Burt, R.S. (2001). 'Bandwidth and echo: Trust, information, and gossip in social networks'. In *Networks and Markets*, edited by A. Casella & J.E. Rauch (pp. 30-74). New York: Russell Sage Foundation.
- Burt, R.S. (2005). *Brokerage and Closure: An Introduction to Social Capital*. Oxford: Oxford University Press.
- Bushway, S.D., & P. Reuter (2008). 'Economists' contribution to the study of crime and the criminal justice system'. In *Crime and Justice. A Review of Research 37*, edited by M. Tonry (pp. 389-453). Chicago: The University of Chicago Press.
- Buskens, V. (1999). *Social Networks and Trust*. Utrecht: Interuniversity Center for Social Science Theory and Methodology.
- Buskens, V., & W. Raub (2011). 'Rational choice research on social dilemmas: Embeddedness effects on trust'. In *Handbook of Rational Choice Research*, edited by R. Wittek, T.A.B. Snijders & V. Nee. New York: Russell Sage (forthcoming).

- Calster, P. Van (2002). 'Criminele netwerken en het kleine-wereld-effect'. *Tijdschrift voor Criminologie* 44(2): 141-149.
- Carrington, P. (2011). 'Crime and social network analysis'. In *The Sage Handbook of Social Network Analysis*, edited by J. Scott & P.J. Carrington (pp. 236-255). London: Sage.
- Chambliss, W.J. (1978). *On the Take: From Petty Crooks to Presidents*. Bloomington: Indiana University Press.
- Clarke, R.V., & R. Brown (2003). 'International trafficking in stolen vehicles'. In *Crime and Justice. A Review of Research Volume 30*, edited by M. Tonry (pp. 197-227). Chicago: The University of Chicago Press.
- Coleman, J.S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Cornish, D.B., & R.V. Clarke (2002). 'Analyzing organized crimes'. In *Rational Choice and Criminal Behavior: Recent Research and Future Challenges*, edited by A.R. Piquero & S.G. Tibbetts (pp. 41-63). New York: Garland.
- Cressey, D.R. (1969). *Theft of the Nation: The Structure and Operations of Organized Crime in America*. New York: Harper and Row.
- Daalder, A. (2004). *Lifting the Ban on Brothels: Prostitution in 2000-2001*. The Hague: WODC.
- Dienst Nationale Recherche Informatie (DNRI) (2004). *Nationaal Dreigingsbeeld zware of georganiseerde criminaliteit: Een eerste proeve*. Zoetermeer: KLPD – Dienst Nationale Recherche Informatie.
- Dijk, E. van (2002). *Mensenhandel in Nederland 1997-2000*. Zoetermeer: KLPD.
- Dijk, J.J.M. van (1991). *Criminaliteit als keerzijde. Een theoretische en empirische verkenning van de relatie tussen welvaart en criminaliteit*. Oratie Universiteit Leiden. Arnhem: Gouda Quint.
- Dorn, N., M. Levi, & L. King (2005). *Literature Review on Upper Level Drug Trafficking*. Home Office Online Report 22/05. London: Home Office.
- Duyne, P.C. van, R.F. Kouwenberg, & G. Romeijn (1990). *Misdaadondernemingen: Ondernemende misdadigers in Nederland*. Deventer: Gouda Quint.
- Duyne, P.C. van (1995). *Het spook en de dreiging van de georganiseerde misdaad*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Eck, J.E. (1993). 'A general model of the geography of illicit retail marketplaces'. In *Crime and Place*, edited by J.E. Eck & D. Weisburd (pp. 67-93). New York: Willow Tree Press.
- Elffers, H. (2005). *De rationale regelvertreder*. Oratie Universiteit Antwerpen. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Farrell, G. (1998). 'Routine activities and drug trafficking: The case of the Netherlands'. *International Journal of Drug Policy* 9(1): 21-32.

- Farrell, G., K. Mansur, & M. Tullis (1996). 'Cocaine and heroin in Europe 1983-93: A cross-national comparison of trafficking and prices'. *British Journal of Criminology* 36(2): 255-281.
- Farrington, D.P. (2005). *Integrated Developmental and Life-Course Theories of Offending: Advances in Criminological Theory* 14. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Feld, S.L. (1981). 'The focused organization of social ties'. *American Journal of Sociology* 86: 1015-1035.
- Felson, M. (2006). *Crime and Nature*. Thousand Oaks: Sage.
- Ferwerda, H., N. Arts, E. de Bie, & I. van Leiden (2005). *Georganiseerde autodiefstal: Kenmerken en achtergronden van een illegale branche in beeld gebracht*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Fijnaut, C., F. Bovenkerk, G. Bruinsma, & H. van de Bunt (1996). Parlementaire Enquêtecommissie Opsporingsmethoden (PEO). *Inzake opsporing: Enquête opsporingsmethoden, Bijlage VII: Eindrapport onderzoeksgroep Fijnaut*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Fijnaut, C., F. Bovenkerk, G. Bruinsma, & H. van de Bunt (1998). *Organized Crime in the Netherlands*. The Hague / London / Boston: Kluwer Law International.
- Fijnaut, C., & J. Jacobs (1991). *Organized Crime and its Containment: A Transatlantic Initiative*. Deventer: Kluwer Law and Taxation.
- Fijnaut, C., & L. Paoli (2004). *Organised Crime in Europe: Concepts, Patterns and Control Policies in the European Union and Beyond*. Dordrecht: Springer.
- Gambetta, D. (1993). *The Sicilian Mafia: The Business of Private Protection*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gambetta, D. (2000). *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Electronic version. (http://www.nuffield.ox.ac.uk/users/gambetta/Trust_making%20and%20breaking%20cooperative%20relations.pdf)
- Gottfredson, M.R., & T. Hirschi (1990). *A General Theory of Crime*. Stanford: Stanford University Press.
- Granovetter, M. (1985). 'Economic action and social structure: The problem of embeddedness'. *American Journal of Sociology* 91: 481-510.
- Gruter, P., & D. van de Mheen (2005). *Cocainehandel in Nederland: Impressies van deelnemers aan drugsdistributienetwerken*. Rotterdam: IVO.
- Guillén, M.F., R. Collins, P. England, & M. Meyer (eds.) (2002). *The New Economic Sociology: Developments in an Emerging Field*. New York: Russell Sage Foundation.
- Haan, W. de, & I. Loader (2002). 'On the emotions of crime, punishment and social control'. *Theoretical Criminology* 6(3): 243-253.
- Haller, M.H. (1990). 'Illegal enterprise: A theoretical and historical interpretation'. *Criminology* 28: 207-235.

- Haney, C., W.C. Banks, & P.G. Zimbardo (1973a). 'Study of prisoners and guards in a simulated prison'. *Naval Research Review* 9: 1-27. Washington, DC: Office of Naval Research.
- Haney, C., W.C. Banks, & P.G. Zimbardo (1973b). 'Interpersonal dynamics in a simulated prison'. *International Journal of Criminology and Penology* 1: 69-97.
- Heijden, T. van der (2003). *De Nederlandse drugsmarkt: Een poging tot kwantificering van import, export, productie en consumptie van verdovende middelen*. Zoetermeer: KLPD.
- Helfferich, C., B. Kavemann, & H. Rabe (2011). 'Determinants of the willingness to make a statement of victims of human trafficking for the purpose of sexual exploitation in the triangle offender-police-victim'. *Trends in Organized Crime* 14(2&3).
- Hirschi, T. (1986). 'On the compatibility of rational choice and social control theories of crime'. In *The Reasoning Criminal: Rational Choice Perspectives on Offending*, edited by D.B. Cornish & R.V. Clarke (pp. 105-117). New York: Springer-Verlag.
- Huberts, L.W.J.C., & J. Naeyé (2005). *Integriteit van de politie: Wat we weten op basis van Nederlands onderzoek*. Zeist: Uitgeverij Kerckebosch.
- Huberts, L.W.J.C., & J.M. Nelen (2005). *Corruptie in het Nederlandse openbaar bestuur: Omvang, aard en afdoening*. Utrecht: Uitgeverij Lemma.
- Huisman, W., M. Huikeshoven, & H. van de Bunt (2003). *Marktplaats Amsterdam. Op zoek naar de zwakste schakel in de logistiek van criminele processen aan de hand van Amsterdamse rechercheonderzoeken*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Huisman, W., M. Huikeshoven, H. Nelen, H. van de Bunt, & J. Struiksma (2005). *Het Van Traa-project: Evaluatie van de bestuurlijke aanpak van georganiseerde criminaliteit in Amsterdam*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Ianni, F.A.J., & E. Reuss-Ianni (1972). *A Family Business: Kinship and Social Control in Organized Crime*. London: Routledge / Kegan Paul.
- Jacobs, J.B. (1999). *Gotham Unbound: How New York City was Liberated from the Grip of Organized Crime*. New York / London: New York University Press.
- Jacobs, J.B., & E. Peters (2003). 'Labor racketeering: The Mafia and the unions'. In *Crime and Justice. A Review of Research* 30, edited by M. Tonry (pp. 229-282). Chicago / London: The University of Chicago Press.
- Kleemans, E.R. (1996). *Strategische misdaadanalyse en stedelijke criminaliteit*. Dissertatie. Enschede: IPIT, Faculteit Bestuurskunde, Universiteit Twente.
- Kleemans, E.R. (2001). 'Rationele keuzebenaderingen'. In *Tegen de Regels IV. Een inleiding in de criminologie*, geredigeerd door E. Lissenberg, S. van Ruller, & R. van Swaaningen (pp. 153-170). Nijmegen: Ars Aequi Libri.
- Kleemans, E.R. (2007). 'Organized crime, transit crime, and racketeering'. In *Crime and Justice in the Netherlands. Crime and Justice. A Review of Research* 35, edited by M. Tonry & C. Bijleveld (pp. 163-215). Chicago: The University of Chicago Press.

- Kleemans, E.R. (2009). 'Human smuggling and human trafficking'. In *Oxford Handbook on Crime and Public Policy*, edited by M. Tonry (pp. 409-427). Oxford: Oxford University Press.
- Kleemans, E.R., M.E.I. Brienen, & H.G. van de Bunt (2002). *Georganiseerde criminaliteit in Nederland: Tweede rapportage op basis van de WODC-monitor*. Den Haag: WODC.
- Kleemans, E.R., & C.J. de Poot (2008). 'Criminal careers in organized crime and social opportunity structure'. *European Journal of Criminology* 5(1): 69-98.
- Kleemans, E.R., & H.G. van de Bunt (1999). 'The social embeddedness of organized crime'. *Transnational Organized Crime* 5(1): 19-36.
- Kleemans, E.R., & H.G. van de Bunt (2003). 'The social organisation of human trafficking'. In *Global Organized Crime. Trends and Developments*, edited by D. Siegel, H. van de Bunt & D. Zaitch (pp. 97-104). Dordrecht / Boston / London: Kluwer Academic Publishers.
- Kleemans, E.R., & H.G. van de Bunt (2008). 'Organised crime, occupations and opportunity'. *Global Crime* 9(3): 185-197.
- Kleemans, E.R., E.A.I.M. van den Berg, & H.G. van de Bunt (1998). *Georganiseerde criminaliteit in Nederland: Rapportage op basis van de WODC-monitor*. Den Haag: WODC.
- Klerks, P.P.H.M. (2000). *Groot in de hasj: Theorie en praktijk van de georganiseerde criminaliteit*. Antwerpen: Kluwer Rechtswetenschappen.
- Koppen, M.V. van, C.J. de Poot, E.R. Kleemans, & P. Nieuwbeerta (2010). 'Criminal trajectories in organized crime'. *British Journal of Criminology* 50(1): 102-123.
- Korps Landelijke Politiediensten (KLPD) (2008). *Nationaal Dreigingsbeeld 2008. Georganiseerde criminaliteit*. Zoetermeer: Korps Landelijke Politiediensten.
- Laan, P. van der, J. van Busschbach, & C. Bijleveld (2007). 'Experimentele criminologie en criminologische experimenten'. *Tijdschrift voor Criminologie* 49(1): 3-11.
- Lampe, K. von, & P.O. Johansen (2004). 'Organized crime and trust: On the conceptualization and empirical relevance of trust in the context of criminal networks'. *Global Crime* 6(2): 159-184.
- Lankhorst, F., & H. Nelen (2004). 'Professional services and organised crime in the Netherlands'. *Crime, Law and Social Change* 42(2&3): 163-188.
- Laub, J.H., & R.J. Sampson (2003). *Shared Beginnings, Divergent Lives: Delinquent Boys to Age 70*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Laub, J.H., R.J. Sampson, & G.A. Sweeten (2006). 'Assessing Sampson and Laub's Life-Course Theory of Crime'. In *Taking Stock: The Status of Criminological Theory. Advances in Criminological Theory* 15, edited by F.T. Cullen, J.P. Wright & M. Coleman (pp. 313-333). New Brunswick: Transaction Publishers.

- Lehti, M., & K. Aromaa (2006). 'Trafficking for sexual exploitation'. In *Crime and Justice: A Review of Research 34*, edited by M. Tonry. Chicago: The University of Chicago Press.
- Leistra, G., & P. Nieuwbeerta (2003). *Moord en doodslag in Nederland 1992-2001*. Amsterdam: Prometheus.
- Leun, J.P. van der, & L. Vervoorn (2004). *Slavernijachtige uitbuiting in Nederland: Een inventariserende literatuurstudie in het kader van de uitbreiding van de strafbaarstelling van mensenhandel*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Levi, M. (2008). 'Organized fraud and organizing frauds: Unpacking research on networks and organization'. *Criminology and Criminal Justice* 8(4): 389-419.
- Levi, M., & M. Maguire (2004). 'Reducing and preventing organised crime: An evidence-based critique'. *Crime, Law and Social Change* 41: 397-469.
- Levi, M., H. Nelen, & F. Lankhorst (2004). 'Lawyers as crime facilitators in Europe: An introduction and overview'. *Crime, Law and Social Change* 42(2&3): 117-121.
- Levi, M., & P.C. van Duyne (2005). *Drugs and Money. Managing the Drug Trade and Crime Money in Europe*. London / New York: Routledge.
- Levitt, S.D., & J. Dubner (2005). *Freakonomics: A Rogue Economist Explores the Hidden Side of Everything*. New York: William Morrow / Harper Collins.
- Levitt, S.D., & J. Dubner (2009). *SuperFreakonomics: Global Cooling, Patriotic Prostitutes, and Why Suicide Bombers Buy Life Insurance*. New York: William Morrow / Harper Collins.
- Levitt, S.D., & S.A. Venkatesh (2007). *An Empirical Analysis of Street-Level Prostitution*. Unpublished manuscript ('Extremely preliminary & incomplete'). University of Chicago.
- Liddick, D. (1999). 'The enterprise "model" of organized crime: Assessing theoretical propositions'. *Justice Quarterly* 16(2): 403-430.
- Lindenberg, S. (1990). 'Homo socio-oeconomicus: The emergence of a general model of man in the social sciences'. *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 146: 727-748.
- Maalsté, N., P. Nijmeijer, & M. Scholtes (2002). *De vuurwapengedetineerde aan het woord: Daderonderzoek naar achtergronden en motieven van vuurwapenbezit, vuurwapengebruik en vuurwapenhandel*. Den Haag: ES&E.
- Meloen, J.D., R. Landman, H. de Miranda, J. van Eekelen, & S. van Soest, m.m.v. P.C. van Duyne, & W. van Tilburg (2003). *Buit en besteding: Een empirisch onderzoek naar de omvang, de kenmerken en de besteding van misdaadgeld*. Zoetermeer: Nationale Recherche Informatie.
- Ministerie van Justitie / Ministerie van Binnenlandse Zaken (1992). *De georganiseerde criminaliteit in Nederland: Dreigingsbeeld en plan van aanpak*. Den Haag: Ministerie van Justitie / Ministerie van Binnenlandse Zaken.

- Moerland, H., & F. Boerman (1998). *De opsporing van synthetische drugs*. Deventer / Antwerpen: Gouda Quint / Kluwer rechtswetenschappen.
- Moerland, H., & F. Boerman (1999). *Georganiseerde misdaad en betrokkenheid van bedrijven*. Deventer / Antwerpen: Gouda Quint / Kluwer rechtswetenschappen.
- Moffitt, T.E. (1993). 'Adolescence-limited and life-course persistent anti-social behavior: A developmental taxonomy'. *Psychological Review* 100: 674-701.
- Moffitt, T.E. (2006). 'A review of research on the taxonomy of life-course persistent and adolescence-limited offending'. In *Taking Stock: The Status of Criminological Theory. Advances in Criminological Theory 15*, edited by F.T. Cullen, J.P. Wright & M. Coleman. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Moore, M.H. (1987). 'Organized crime as a business enterprise'. In *Major Issues in Organized Crime Control*, edited by H. Edelhertz (pp. 51-64). Washington, DC: US Government Printing Office.
- Morselli, C. (2005). *Contacts, Opportunities, and Criminal Enterprise*. Toronto / Buffalo / London: University of Toronto Press.
- Morselli, C. (2009). *Inside Criminal Networks*. New York: Springer.
- Natarajan, M. (2006). 'Understanding the structure of a large heroin distribution network: A quantitative analysis of qualitative data'. *Journal of Quantitative Criminology* 22(2): 171-192.
- Naylor, R.T. (2002). *Wages of Crime: Black Markets, Illegal Finance, and the Illegal Economy*. Ithaca / London: Cornell University Press.
- Nelen, H., & A. Nieuwendijk (2003). *Geen ABC: Analyse van rijksrechercheonderzoeken naar ambtelijke en bestuurlijke corruptie*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Neve, R.J.M., M.M.J. van Ooyen-Houben, J. Snippe, B. Bieleman, A. Kruize, & R.V. Bijl (2005). *Samenspannen tegen XTC: Tussentijdse evaluatie van de XTC-Nota*. Den Haag: WODC.
- Paoli, L. (2002). 'The paradoxes of organized crime'. *Crime, Law and Social Change* 37(1): 51-97.
- Paoli, L. (2003). *Mafia Brotherhoods: Organized Crime, Italian Style*. Oxford / New York: Oxford University Press.
- Paoli, L., & P. Reuter (2008). 'Drug trafficking and ethnic minorities in Europe'. *European Journal of Criminology* 5(1): 13-37.
- Parlementaire Enquêtecommissie Opsporingsmethoden (PEO) (1996). *Inzake opsporing; enquête opsporingsmethoden*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Passas, N. (1999). 'Globalization, criminogenic asymmetries and economic crime'. *European Journal of Law Reform* 1(4): 399-423.
- Passas, N. (1999). *Informal Value Transfer Systems and Criminal Organizations: A Study into So-called Underground Banking Networks*. The Hague: WODC.
- Passas, N. (2005). *Informal Value Transfer Systems and Criminal Activities*. The Hague: WODC.

- Phillipson, N. (2010). *Adam Smith. An Enlightened Life*. London: Penguin Books.
- Piquero, A.R., D.P. Farrington, & A. Blumstein (2003). 'The criminal career paradigm: Background and recent developments'. In *Crime and Justice: A Review of Research 30*, edited by M. Tonry (pp. 137-183). Chicago: The University of Chicago Press.
- Port, M. van de (2001). *Geliquideerd: Criminele afrekeningen in Nederland*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Potter, G.W. (1994). *Criminal Organisations: Vice, Racketeering, and Politics in an American City*. Prospect Heights: Waveland Press.
- Raub, W. (1997). *Samenwerking in duurzame relaties en sociale cohesie*. Oratie Universiteit Utrecht. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Reiss, A.J. Jr. (1988). 'Co-offending and criminal careers'. In *Crime and Justice: A Review of Research 10*, edited by M. Tonry & N. Morris (pp. 117-170). Chicago: Chicago University Press.
- Reuter, P. (1983). *Disorganized Crime: Illegal Markets and the Mafia*. Cambridge: MIT-Press.
- Ruth, A. van, & L. Gunther Moor (1997). *Lekken of verstrekken? De informele informatie-uitwisseling tussen opsporingsinstanties en derden*. Ubbergen: Uitgeverij Tandem Felix.
- Schelling, T. (1965). 'Economics and criminal enterprise'. *Public Interest* 7: 61-78.
- Shover, N., & A. Hochstetler (2006). *Choosing White-Collar Crime*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sieber, U., & M. Bögel (1993). *Logistik der Organisierten Kriminalität*. Wiesbaden: Bundeskriminalamt.
- Siegel, D. (2005). *Russische Bizniz*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Siegel, D., H. van de Bunt, & D. Zaitch (eds.) (2003). *Global Organized Crime: Trends and Developments*. Dordrecht / Boston / London: Kluwer Academic Publishers.
- Smith, A. (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. London: printed for W. Strahan and T. Cadell, In The Strand.
- Smith, A. (1976). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, edited by R.H. Campbell & A.S. Skinner, The Glasgow edition of the Works and Correspondence of Adam Smith. Oxford: Clarendon Press.
- Smith, D.C. Jr. (1975). *The Mafia Mystique*. New York: Basic Books.
- Sörenson, O., & P.G. Audia (2000). 'The social structure of entrepreneurial activity: geographic concentration of footwear production in the United States, 1940-1989'. *American Journal of Sociology* 106(2): 424-462.
- Soudijn, M. (2006). *Chinese Human Smuggling in Transit*. The Hague / Cullompton: Boom Juridische uitgevers / Willan Publishing.
- Soudijn, M., & S. Huisman (2010). 'Criminele expats. Britse criminelen in Nederland en Nederlandse criminelen in Spanje'. *Tijdschrift voor Criminologie* 49(2): 186-200.

- Soudijn, M., & E.R. Kleemans (2009). 'Chinese organized crime and situational context: A comparison of human smuggling and synthetic drugs trafficking'. *Crime, Law and Social Change* 52(5): 457-474.
- Spapens, A.C. (2006). *Interactie tussen criminaliteit en opsporing: De gevolgen van opsporingsactiviteiten voor de organisatie en afscherming van xtc-productie en -handel in Nederland*. Antwerpen: Intersentia.
- Spapens, A.C., & M.Y. Bruinsma (2002a). *Vuurwapens gezocht: Vuurwapengebruik, -bezit en -handel in Nederland 1998-2000*. Tilburg: Instituut voor sociaalwetenschappelijk beleidsonderzoek en advies (IVA).
- Spapens, A.C., & M.Y. Bruinsma (2002b). *Smokkel van handvuurwapens vanuit voormalige Oostbloklanden naar Nederland*. Tilburg: Instituut voor sociaalwetenschappelijk beleidsonderzoek en advies (IVA).
- Spapens, A.C., & M.Y. Bruinsma (2004). *Illegale vuurwapens in Nederland: Smokkel en handel*. Zeist: Uitgeverij Kerckebosch.
- Spapens, A.C., H.G. van de Bunt, & L. Rastovac (2007). *De wereld achter de wietteelt*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Staring, R., G. Engbersen, H. Moerland, N. de Lange, D. Verburg, E. Vermeulen, & A. Weltevrede (2005). *De sociale organisatie van mensensmokkel*. Zeist: Uitgeverij Kerckebosch.
- Steffensmeier, D., & J.T. Ulmer (2005). *Confessions of a Dying Thief: Understanding Criminal Careers and Criminal Enterprise*. New Brunswick, NJ: Transaction Aldine.
- Tremblay, P. (1993). 'Searching for suitable co-offenders'. In *Routine Activity and Rational Choice. Advances in Criminological Theory. Volume 5*, edited by R.V. Clarke & M. Felson (pp. 17-36). New Brunswick: Transaction Publishers.
- Tulder, F. van (2000). 'Kroniek. Economische bijdragen op het gebied van de criminologie'. *Tijdschrift voor Criminologie* 42(3): 289-293.
- Tulder, F. van (2010). 'Kroniek. De markt van misdaad'. *Tijdschrift voor Criminologie* 52(2): 218-229.
- Varese, F. (2001). *The Russian Mafia*. Oxford: Oxford University Press.
- Varese, F. (2006). 'How Mafias migrate'. *Law and Society Review* 40(2): 411-444.
- Verhoeven, M., B. van Gestel, & D. de Jong (2011). *Mensenhandel in de Amsterdamse raamprostitutie. Een onderzoek naar aard en opsporing van mensenhandel*. Den Haag: WODC / Boom Juridische uitgevers.
- Waring, E., & D. Weisburd (2002). *Crime and Social Organization: Advances in Criminological Theory 10*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Warr, M. (2002). *Companions in Crime: The Social Aspects of Criminal Conduct*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weisburd, D., & E. Waring (2001). *White-Collar Crime and Criminal Careers*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Zaitch, D. (2002a). *Trafficking Cocaine: Colombian Drug Entrepreneurs in the Netherlands*. The Hague: Kluwer Law International.
- Zaitch, D. (2002b). 'From Cali to Rotterdam: Perceptions of Colombian cocaine traffickers on the Dutch port'. *Crime, Law and Social Change* 38(3): 239-266.
- Zhang, S., & K.L. Chin (2002). 'Enter the Dragon. Inside Chinese human smuggling organizations'. *Criminology* 40(4): 737-767.
- Zhang, S.X., & M.S. Gaylord (1996). 'Bound for the golden mountain. The social organization of Chinese alien smuggling'. *Crime, Law and Social Change* 25(1): 1-16.
- Zimbardo, P. (2007). *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil*. London: Rider Books.
- Zoomer, O., S. Nieuwkamp, & R. Johannink (2004). *Economische belangen: barrières voor preventie en bestrijding van (georganiseerde) criminaliteit?* Dordrecht: Stichting SMVP Producties.